

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Паламарчук Ольги Миколаївни
«Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»,
представлену на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук
за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології**

Актуальність досліджуваної Паламарчук О. М. теми не викликає сумніву, оскільки глобальні екологічні зміни, що виникли та стрімко загострюються внаслідок людської діяльності, нагально потребують змін у способах взаємодії людей з екологічним оточенням, насамперед змін в економічній сфері, умовою яких є розвиток екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Поставлені авторкою дисертації мета та дослідницькі завдання набувають особливого значення, оскільки поглиблення екологічних проблем в нових економічних умовах виводить дослідження суб'єкта підприємництва за рамки проблематики суб'єкта діяльності в сферу психології людського буття. Це передбачає звернення до психологічних аспектів екологічно орієнтованої підприємницької діяльності та розгляд впливу психологічних чинників на екологічно значущі дії суб'єкта підприємництва в системі «людина-професія-суспільство». Дослідження психологічних чинників екологічно орієнтованої діяльності підприємця пов'язане з пошуком індивідуальних шляхів розвитку сучасного підприємця та розвитком екологічної складової його професійної свідомості.

На основі аналізу різноманітних наукових джерел авторкою побудовано структурну модель розвитку екологічної орієнтації суб'єктів підприємницької діяльності, яка передбачає формування та розвиток екологічно-орієнтованої свідомості; екологічно-орієнтованого світогляду; екологічно-орієнтованих цінностей; екологічної культури; екологічних знань та екологічної діяльності; розкрито залежність формування моделі екологічної орієнтації підприємницької діяльності від економічної привабливості екологічного підприємництва, детермінованої споживчим попитом населення, та від усвідомлення підприємцем

власної відповідальності за екологічні наслідки бізнесу.

Цінність даного дослідження полягає й у тому, що в ньому дістали подальшого розвитку концептуальні засади психології підприємницької діяльності; психологічні характеристики екологічно відповідальної підприємницької діяльності; теоретичні уявлення про впливи процесів екологізації виробництва на формування соціальної якості життя. Поглиблено уявлення про технології психолого-діяльнісного проектування у сфері підприємництва.

Загалом дисертаційна робота відзначається чіткістю і логічністю на кожному етапі її виконання – від обґрунтування наукового апарату дослідження (визначення актуальності теми, об'єкта, предмета, мети і завдань дослідження, презентації його методологічної бази і методів) до викладу розділів дисертації та її висновків. Всі використані методичні прийоми, психодіагностичний інструментарій, засоби формувального впливу отримали належне теоретичне й емпіричне обґрунтування, відповідають предмету, меті і задачам дослідження, що значно підвищує їх валідаційну цінність.

Завдяки цьому дисертантка отримала низку результатів, що суттєво поглиблюють уявлення про психологічні особливості розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

У першому розділі **«Теоретико-методологічний аналіз проблеми формування і розвитку підприємницької діяльності»** розглянуто розвиток підприємницької діяльності як цілісного психологічного явища та визначено теоретико-методологічні основи її вивчення. Викладені концептуальні й організаційно-методичні засади дослідження екологічно орієнтованої підприємницької діяльності, презентовано розроблену модель взаємозв'язку ситуацій підприємництва та мотиваційної структури підприємницької діяльності.

Констатовано, що інститут підприємництва є важливою сферою соціальної реалізації професіонала як суб'єкта, що включений у систему відносин «людина (підприємець)-підприємництво-суспільство». Наголошується, що порушення зв'язків у підсистемі «людина-підприємництво» провокує зниження соціально сприйнятливого рівня інноваційності у професійних практиках. Порушення

зв'язків «підприємець-суспільство» призводить до збільшення кількості протиріч між значенням і змістом підприємницької діяльності в сучасному суспільстві. При порушенні зв'язків «підприємництво-суспільство» знижується поріг моральних заборон. У результаті порушення координуючої функції підприємця-фахівця, як «ядра» системи «людина-підприємництво-суспільство», знижується ефективність оцінки соціальних наслідків прийнятих рішень, а системний дисбаланс підсилює неадекватні внутрішньо професійні уявлення про взаємозв'язок фахівця і суспільства.

У другому розділі **«Екологічна орієнтація у сучасному способі життя як засада екологізації підприємництва»** розглянуто базові підходи до пошуку шляхів гармонізації відносин у системі «людина-природа». Встановлено, що на сучасному етапі розвитку суспільства навколишнє середовище найчастіше розглядається як «об'єкт колективного користування». Аналізу піддаються такі важливі поняття, екологічна мораль та етика, що пов'язані з передбаченням екологічних наслідків людської діяльності. Констатовано, що умовою вирішення проблеми розвитку екологічної життєдіяльності є впровадження екологічних інноваційних технологій, трансформування всіх сфер професійної діяльності в напрямі екологізації, розвиток творчого екологічного мислення й екологічно орієнтованої діяльності професіонала.

У даному розділі розкрито сутність концепції розвитку екологічної орієнтації в сучасному способі життя суб'єктів підприємницької діяльності, яка ґрунтується на цінності екологічно інноваційної підприємницької діяльності; передбачає змінювання старих суспільно-підприємницьких норм; орієнтує на привабливість еколого-економічної діяльності. Як основні передумови створення такої інноваційності розглядаються: розуміння того, що людина колись жила в гармонії з природою, не протиставляючи себе природі і не намагаючись її підкорити; усвідомлення того, що екологічна криза – це очевидний факт, суворе реальність сучасного світу; відкриття екологічних законів; з'ясування витоків екологічної кризи.

У третьому розділі **«Аналіз психологічної моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»** розкриті цільові установки, які використовуються у побудові даної моделі, та акцентовано увагу на відчуженні як психологічному

феномені захисту підприємця від наслідків впливу власної діяльності на навколишнє середовище. Проблему формування моделі екологічно орієнтованої підприємницької діяльності розглянуто у площині процесу, який передбачає побудову унікального еколого-економічного сенсу буття, системи екологічних цінностей і економічних цілей, реалізація яких дозволить зробити життя суб'єктів підприємництва ефективнішим та успішнішим.

Показано, що досить часто у гонитві за концепціями сучасної підприємницької діяльності, новітніми ідеалами у сфері підприємництва, формами та змістом підприємницької діяльності, специфікою взаємодії в системі «підприємець-навколишнє середовище» підприємець втрачає власну особистісну унікальність. В таких умовах підприємець, як до багатьох з перерахованих вище явищ, так і до власної підприємницької діяльності перебуває в стані відчуження. Процес моделювання власної еколого-економічної життєдіяльності як спосіб подолання суб'єктами підприємництва відчужених форм поведінки являє собою пошук особистісної унікальності і має включати декілька етапів: усвідомлення потреби в еколого-економічній діяльності; пошук та оцінку еколого-економічної інформації; прийняття рішення щодо виробництва екологічних товарів чи надання екологічних послуг; оцінку правильності еколого-економічного вибору.

Робиться висновок, що становлення моделі екологічної орієнтації підприємницької діяльності залежить від ступеня економічної привабливості екологічного підприємництва, детермінованої споживчим попитом населення, та ступеня усвідомлення підприємцем власної відповідальності за екологічні наслідки бізнесу, обумовленого специфікою особистісно-професійної орієнтації підприємця.

У четвертому розділі **«Організаційні засади та методичний апарат емпіричного дослідження індивідуального стилю підприємницької діяльності»** обґрунтовано хід та процедуру емпіричного дослідження, визначено методичні підходи до вивчення індивідуального стилю підприємницької діяльності, дано характеристику вибірки контингенту досліджуваних підприємців та визначено етапи дослідження.

На особливу увагу заслуговує авторська методика «Стилі реагування підприємців на привабливість екологічно орієнтованої діяльності», послідовність

та ретельність її розробки, що забезпечили валідність та надійність цього дослідницького інструменту.

У п'ятому розділі **«Екологічні орієнтації суб'єктів підприємництва в контексті їх професійної діяльності»** наведено результати емпіричного дослідження: за допомогою глибинного інтерв'ю схарактеризовано особистісні стимули нині діючих суб'єктів підприємництва до професійної діяльності, за допомогою фокус-групи виявлено особливості професійних пріоритетів потенційних майбутніх суб'єктів підприємницької діяльності, за допомогою бланкових методів вивчено стилі реагування на привабливість екологічно орієнтованої підприємницької діяльності та встановлено функціонально-сміслові характеристики «Я-концепції», що відповідають підприємцям з різними рівнями показника інноваційності.

За результатами констатувального дослідження виявлено недостатній рівень розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності. Констатовано, що значної корекції потребує усвідомлення суб'єктами підприємництва життєвої проблеми необхідності включення у власну діяльність екологічної інноваційності. Зроблений висновок про необхідність розвитку екологічної інноваційності у суб'єктів підприємницької діяльності в процесі їхнього еколого-професійного становлення. Саме практичному вирішенню цієї проблеми присвячений **шостий розділ дисертації «Психологічне проектування екологічно орієнтованої підприємницької діяльності»**.

Привертає увагу виокремлення основних напрямків і форм роботи з проектування еколого-економічного бізнесу. Отримані дисертанткою результати підтверджують ефективність розробленої організаційної моделі еколого-професійної підготовки фахівців, підкреслюють необхідність і важливість розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності.

Загальні висновки в стислому вигляді підсумовують результати дисертаційної роботи і свідчать про досягнення мети, реалізацію завдань, бачення авторкою дисертації можливих перспектив подальшої розробки проблеми. Вони є науково обґрунтованими, чітко сформульованими, викладені достатньо повно і в

необхідній логічній послідовності.

Оцінюючи позитивно проведене дослідження, разом із тим, слід висловити певні зауваження і побажання:

1. Предмет дисертаційного дослідження, що звертається до психологічного підґрунтя екологічно орієнтованої діяльності, перетинається з проблемою психологічних детермінант та закономірностей проєкологічної – екологічно відповідальної – поведінки, яка активно вивчається західними інвайронментальними психологами протягом кількох останніх десятиріч. Численні дослідження підтвердили прогностичну здатність та формувальний потенціал таких теоретичних моделей, як модель «цінності – переконання – норми» П.Стерна, модель планованої поведінки А.Ейджена, модель екологічно відповідальної поведінки Г. Хангерфорда та Т.Волька. Звернення до цього доробку сприяло б більш глибокому осмисленню результатів та перспектив проведеного дисертанткою емпіричного дослідження.
2. Серед важливих чинників екологічної орієнтації у сучасному способі життя у дисертації відмічаються екологічні погляди, переконання, установки тощо. Але психодіагностичні методи, використані в емпіричному дослідженні, вимірюють лише один різновид екологічних установок, що відображає ставлення до природи, й залишаються на периферії установки щодо сучасної екологічної ситуації, зокрема така важлива світоглядна установка, як екологічна стурбованість. Адже саме екологічна стурбованість є індикатором нової екологічної парадигми, параметри якої згадуються у розділі 2 як основні умови створення екологічної інноваційності підприємницької діяльності.
3. Обговорюючи зміни екологічних уявлень внаслідок реалізації програми еколого-професійного становлення суб'єктів підприємницької діяльності, авторка зупиняється лише на змінах у рівнях екологічної інноваційності та суб'єктивного контролю, залишаючи неосвітленим питання про динаміку екологічних цінностей та параметрів ставлення до природи, хоча тренінг практичної взаємодії з природою був однією із складових цієї програми.
4. Привертає увагу вільне трактування деяких термінів, зокрема прагматизму, який

розглядається авторкою як мотивувальний фактор підприємницькій діяльності (п.3.2). В цьому контексті прагматизм двічі описується як (цитую) «потреба у примноженні свого капіталу, самовираженні, самореалізації, визнанні, свободи, самозабезпеченні та ін.». Навіть якщо брати широке визначення прагматизму як орієнтації на практичну користь, воно відрізняється від поєднання мотивів самопіднесення та саморозвитку, що наводиться у цитованому переліку.

5. Не завжди зрозумілою є логіка використання статистичних процедур. Так, для вивчення зв'язків між показниками самоефективності, інтернальності, якості життя, ціннісних орієнтацій, когнітивного стилю й ставлення до природи (усього 35 змінних), для груп підприємців з високим і низьким рівнями інноваційності виділялися основні кореляційні плеяди, а за даними підприємців із середнім рівнем інноваційності проводився факторний аналіз. При цьому процедура факторного аналізу використовувалася некоректно, оскільки у двох випадках кількість респондентів була менше (14 і 25 людей) кількості змінних, і виділені фактори, якщо й дають певне уявлення про основні розходження між респондентами усередині досліджуваних підгруп, не дозволяють робити висновки про відмінності між підгрупами. Що стосується перевірки статистичної значимості виділених факторів, про яку згадується в роботі, критерій Р.Кеттелла не відповідає цієї задачі.
6. Дещо понижують загальний рівень репрезентації роботи низка огріхів технічного плану, зокрема: а) у підрозділі 5.2 в описові вибірки наводиться процентний розподіл учасників фокус-груп по окремих категоріях без зазначення загальної їх кількості; б) окремі цитати, виділені лапками, не супроводжуються посиланням на джерело, хоча цитований автор й згадується в тексті (цитата з роботи Уайтхеда на с.36, з роботи Боргхса на с.194); в) використовується наскрізна нумерація ілюстрацій замість нумерації в межах розділу, 4) на рис. 4 у системі координат, що відзначають специфіку професійної орієнтації сучасного підприємця, полюс, протилежний інноваційності, позначений як «суспільні інтереси» замість «консервативності».

Указані зауваження й побажання не знижують загальної позитивної оцінки дисертаційного дослідження Паламарчук О. М., яке є завершеною науковою

працею, представляє новий концептуальний підхід до розв'язання актуальної проблеми розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності і, за своїм науковим рівнем, теоретичним і практичним значенням, є прикладом успішного поєднання теоретичної та експериментальної науково-дослідної роботи.

Автореферат відповідає основному змісту дисертаційної роботи, найважливіші результати дослідження знайшли висвітлення у 34 одноосібних наукових працях, апробовані на низці наукових конференцій та впроваджені у практику.

Отже, все вищезазначене дозволяє стверджувати, що дисертаційне дослідження Ольги Миколаївни Паламарчук «Психологія розвитку екологічно орієнтованої підприємницької діяльності» є самостійною, завершеною роботою і відповідає вимогам МОН України, які висуваються до докторських дисертацій, а її авторка заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.01 – загальна психологія, історія психології.

Офіційний опонент:

Доктор психологічних наук, доцент,
професор, в.о. завідувача кафедри
прикладної психології Харківського
національного університету
імені В. Н. Каразіна

І. В. Кряж

